

DE ST. WILLIBRORDUSKERK TE UTRECHT

Wanneer wij aan de St. Willibrorduskerk te Utrecht denken, gaan onze gedachten onmiddellijk uit naar de neogotiek op het toppunt van haar bloei.

Aan de bouw, de decoratie en de stoffering van deze kerk kwam de gehele Stichtse kring van leidinggevende persoonlijkheden en kunstenaars uit die dagen te pas. Door hun samenspel had de neogotiek in het aartsbisdom een eigen Nederlands karakter gekregen. De uitvoering van de opdracht tot de bouw van deze kerk, die aan de patroonheilige van de Nederlandse kerkprovincie moest worden gewijd, was een kolfje naar hun hand. Hun werd geheel de vrije hand gelaten. Ruime geldmiddelen stonden bovendien ter beschikking. Er was slechts één belemmering. Het bouwterrein, midden in de oude stad uitgespaard, tussen vele belendende percelen, had een onregelmatige hoekige vorm. Dit probleem echter wist de architect, Alfred Tepe, meesterlijk op te lossen. Hij bouwde een hallekerk met transept en koor, geïnspireerd op de Nederrijnse gotiek, en buitte de resterende ruimte uit door die te vullen met een aantal kapellen, gegroepeerd als een kloostergang. Daardoor bereikte hij een zeer schilderachtig effect. Het is dan ook vooral het interieur met zijn gulden decoratie dat ons zo aanspreekt. Van buiten bezien valt het gebouw minder op en wordt het goeddeels door de omgeving overheerst.

Op 21 juni 1877 werd dit pronkstuk van de neogotiek plechtig ingewijd door de aartsbisschop, Mgr. A. I. Schaepman, die met hart en ziel de nieuwe stijl was toegedaan. Men kon echter toen nog niet op zijn lauweren gaan rusten, want aan de rijke inventaris van thaus ontbrak nog nagenoeg alles, wat ons heden ten dage zo boeit. Het is aan de werkzaamheden van het atelier Mengelberg in de daaropvolgende jaren te danken dat het interieur ons tegenwoordig aanspreekt als een gaaf neogotisch „stijlbloempje”.

De grondlegger van deze werkplaats, Friedrich Wilhelm Mengelberg, bekend als Willem Mengelberg, was door Mgr. Van Heukelum, de geestelijke vader van de Stichtse neogotiek, „weggeplukt” uit Keulen, juist toen hij daar zijn sporen verdiend had door de vervaardiging van bronzen deuren voor de Domkerk. Van Heukelum had ter vernieuwing en herleving van de religieuze kunst in Utrecht twee daden gesteld: de vorming van een collectie van middeleeuwse kunst, waarbij Italiaanse en Duitse primitieven, en de stichting van een vereniging waarvoor hij bewust de naam Bernulfusgilde gekozen had. De collectie, waaruit het Aartsbisschoppelijk Museum zou groeien, moest dienen als een inspiratiebron voor de religieuze kunstenaar, terwijl het Bernulfusgilde de neogotische gedachte diende te propageren. Toen Mengelberg eenmaal in Utrecht gevestigd was, raakte hij geheel onder invloed van Van Heukelum en zijn kring. De werken uit zijn atelier zijn dan ook niet los te denken van de laatmiddeleeuwse kunst, waarop zij met opzet geënt zijn. In dit licht moeten wij de kostbare inventaris van de Willi-

brorduskerk bezien. Het monumentale hoogaltaar kwam in 1880 gereed. De jonge Otto Mengelberg mocht het signeren, maar het is stellig door vader Willem ontworpen, terwijl wij weten dat M. Schenk de schilderingen uitvoerde. Immers, Mengelberg had ook schilders in dienst, zoals vornoemde M. Schenk en Chr. Lindsen. Deze kunstenaars voerden onder auspiciën van hem en van Van Heukelum al het benodigde schilderwerk uit. Soms mochten zij ook weleens signeren, zoals Lindsen op het H. Hartaltaar in 1879 en Schenk op het Maria-altaar in 1881. Van Schenk is tevens bekend dat hij het triomfkruis en de triomfbalk met de apostelvoorstellingen beschilderde, een werk dat in 1883 voltooid werd. Lindsen's rol was groter, want hij polychromeerde de gehele kerk, waarmee hij in 1891 gereed kwam.

Het meubilair ontstond vanzelfsprekend ook in het atelier Mengelberg: de sedilia op het koor, de communiebank en de preekstoel (ontstaan in 1885).

De beglazing was toevertrouwd aan een andere kunstenaar uit Mengelberg's atelier, Geuer. Het meest geslaagd zijn de ramen in het koor met vaderlandse heiligen en voorafbeeldingen van het kruisoffer. Dit werk was voltooid in 1889. Het H. Familievenster in het noordtransept kwam in 1895 gereed, een geschenk van de H. Familie-Congregatie. Dat van het zuidtransept is te danken aan het feest van een eerste H. Communie. Het stichteresje is als bruidje afgebeeld op het grote raam dat aan Willibrord is gewijd. De ramen in de zuiderzijbeuk beelden verder de geschiedenis van de eerste Utrechtse bisschop uit. Zij ontstonden tussen 1888 en 1907.

Voorzover het metaalwerk, dat uit de vroegere staties stamde, diende te worden aangevuld, kwam de edelsmidse Brom er aan te pas. De leiding daar beruste bij Gerard B. Brom, die zich in 1856 te Utrecht gevestigd had. Na zijn dood in 1882 kwam zijn zoon Jan Hendrik aan het hoofd te staan. Aan hen beiden is nagenoeg al het neogotisch metaalwerk in de kerk te danken, zoals kandelaars, lampen en lusters, evenals een belangrijk deel van het H. Vaatwerk. Vanzelfsprekend is ook bij het metaalwerk en de paramentiek de strakke leiding van Van Heukelum bespeurbaar. Zo stammen zowel de neoromaanse als de neogotische kandelaars af van 12de en 15de eeuwse kandelaars in zijn collectie (thans in het Aartsbischoppelijk Museum). Een kostbare neogotische koorkap kreeg een schild dat een getrouwe navolging werd van een Noordnederlands koorkapschild van omstreeks 1500, voorstellend St. Willibrordus tronend als bisschop. Ook dit stuk moet Van Heukelum ergens hebben bemachtigd. Thans is het tentoongesteld in de afdeling paramentiek in het Aartsbischoppelijk Museum.

Men kan gerust zeggen dat de gehele kerk met inventaris en al is gebouwd en voltooid volgens de idealen van Van Heukelum en de doctrine van zijn Bernulfusgilde. Met de dood van Van Heukelum in 1910 verliep het neogotische getij. Toen kwam de lineair-symbolische richting van Thorn, Prikker, Toorop, Van Konijnenburg, Mendes da Costa en Lambert Zijl aan het woord, echter niet in de Willibrordus, maar dat was niet vreemd, want in maar zeer weinig kerken zijn er sporen van

te vinden. Het is dan ook niet te verwonderen dat de neogotische groep van de H. Familie uit 1922 een mislukking moest worden, want de ziel was er sinds jaren uit. Het atelier Mengelberg had in zijn oude vorm opgehouden te bestaan, maar Brom's edelsmidse werkte door onder nieuwe leiding: de zonen van Jan Hendrik, Jan Eloy en Leo. Hun stijl evolueerde, zoals te zien is aan het Willibrordusbeeld en het schrijn voor zijn relieken uit 1939.

De echtgenote van Jan Eloy, Hildegard Brom-Fischer, zette de Brom-traditie in de Willibrorduskerk nog jarenlang voort, echter niet in het metaal maar met de naald. Van haar hand stamt menig vaandel en parament tot ver in de naoorlogse tijd.

Op zondag Beloken Pasen (2 april 1967) werd de kerk definitief voor de eredienst gesloten met als afscheid aan de parochianen een uitstalling van de kostbare inventaris.

Wat gaat er gebeuren? De vooruitzichten omtrent de handhaving van het kerkgebouw met inhoud zijn somber. Natuurlijk zal veel neogotiek in het land moeten verdwijnen, maar het is vurig te wensen dat althans een enkel zuiver specimen van deze heden al te gesmade stijl voor het nageslacht als een brok Nederlandse cultuur bewaard zal blijven.

Utrecht, 8 mei 1967

D. Bouvy

NIEUWE PUBLICATIES

C. Dekker, Inventaris van de archieven der Hervormde Gemeente te Soest. Uitgave van het Rijksarchief in Utrecht, 1966, 44 blz., met 2 afb.

Het heeft tijd en zorg gekost vóór de Hervormde Gemeente te Soest van de grond kwam. Aan het plakkaat van 1580 waarbij in het Sticht Utrecht de uitoefening van de r.k. eredienst verboden werd, liet niemand zich veel gelegen liggen. Pater Bruin Jacobsz. van Amersfoort uit het klooster te Soest gedroeg zich als pastoor en toen de door de Staten in 1587 als predikant aangestelde ds. Christiaan van Lennep na enkele jaren verdwenen was, trad hij opnieuw als zodanig op. Een visitatie-commissie van 1593 bericht, dat hij „gansch onervaren in de religie” is, maar als er in 1602 over de predikant Govert Claesz. een oordeel wordt uitgesproken, is dat haast gelijkkluidend: „een oudt man, die niet alleen geen verstant en heeft van de religie, maar ook selfs in allen dingen doet soo 't de huysluyden (= boeren) begeeren”. Eerst na 1619 kwam de gemeente langzaam tot enige bloei. Het duurde echter nog tot 1685, vóór een predikant door een kerkeraad beroepen kon worden. Te voren geschiedde dat door de Staten of de Classis van Amersfoort.

De financiële toestand van de kerk van Soest was in die tijd bijzonder slecht. In het begin der 17e eeuw speelt de koster viool op bruiloften en partijen, omdat hij van zijn uiterst sober tractement niet kan rondkomen. Later in de 17e eeuw blijken het grondbezit en de daaruit vloeiende inkomsten aanzienlijk te zijn toegenomen.

Voor verdere mededelingen over de Herv. Gemeente te Soest zie men de inleiding op de inventaris van haar archieven. Thans heeft Soest, in de 19e en 20e eeuw in bevolkingsaantal sterk toegenomen, drie hervormde predikanten en een van de Gereformeerde Bond. Een lijst van predikanten van het begin af is als bijlage opgenomen.

v. C.